

Horváth Márta (szerk.): A művészet eredete. Kultúra, evolúció, kogníció. Typotex Kiadó, Budapest, 2014.

Adaptáció és esztétikum, avagy a szükségtől a szépségig²

Napjainkra felismerhetővé vált, hogy a nemzetközi nyelvtudományi diskurzusban a kognitív nyelvészet az ezredfordulóra két kutatási területet körvonalazott, egymástól természetesen korántsem függetlenül. A megismerés és azzal összefüggésben a nyelvhasználat mentális, neurológiai alapjainak vizsgálata mellett, amely (angolszász terminussal) az *embodiment* fogalom köré szerveződő kutatásokat fogja össze, az utóbbi másfél évtizedben mind gyakrabban megfogalmazódik, hogy bár a fogalmi megismerés, azaz a konceptualizáció elsődlegesen vizsgált tereuma az *individuum* elméje, a létrejövő fogalmi struktúrák közösségekben terjednek el, társas közegben funkcionálnak, így a kogníció kulturális dimenziója legalább annyira meghatározó a nyelvi tevékenység vizsgálatában, mint az egyéni folyamatok (l. Sharifian 2011: 5; Tátrai 2011: 25–50; Tolcsvai Nagy 2013: 18–25). A következő oldalakon ajánlott kötet elsődleges jelentősége, hogy a kulturális beágyazottság feltételrendszerét a kultúraalkotás, az emberi megismerés és az evolúciós folyamat együttes vizsgálatát megvalósító interdiszciplináris szemlélettel tanulmányozza. Több tekintetben hiánypótló tehát a tanulmánykötet a magyar tudományosságban: noha az ezredforduló körül több olyan munka is megjelent magyar fordításban, amely a kultúra és a nyelv kialakulását evolúciós keretben tárgyalja (Tomasello 1999; Sperber 2001), az evolúciós pszichológia reprezentatív hazai kézikönyve csak 2010-ben került az olvasók kezébe (Bereczkei–Paál [szerk.] 2010), a kultúra evolúciós elméletét, valamint a megismeréstudomány eredményeit alkalmazó nemzetközi irodalomtudományi tanulmányok pedig csupán a Helikon Irodalomtudományi Szemle 2013-as évfolyamának második számában váltak először magyar nyelven olvashatóvá. Azaz olyan irányzat alapszövegeinek közlése történik most meg a bemutatott kötetben, amely az elmúlt másfél-két évtizedben komolyan számon tartott kutatási programra nőtte ki magát a nemzetközi tudományos életben, különösen a kognitív tudomány képviselői között, így hazai recepciója is igen időszerű.

A kötet szerkesztője Horváth Márta, a kognitív irodalomtudomány és az evolúciós esztétika szakavatott hazai ismerője és művelője, a fent említett Helikon-válogatás társszerkesztője, a Szegedi Tudományegyetem Kognitív Irodalomelmélet Kutatócsoportjának vezetője, aki évek óta az irányzat egyik legmeghatározóbb európai képviselőjével, a göttingeni Katja Mellmannal működik együtt bilaterális kutatási programban. Biztos kézzel válogatta össze az egyre bővülő szakirodalom alapvető szövegeit oly módon, hogy a létrejövő tanulmánygyűjtemény nemcsak bemutatja és értelmezhetővé teszi az evolúciós és kognitív kultúrafelfogás alapvető fogalmait, modelljeit, hanem azok alkalmazását is tárgyalja több művészeti ág (elbeszélő irodalom, költészet, vizuális/ábrázoló művészet, zene) vonatkozásában. Az egyes szövegek feldolgozásához, egyben magának az irányzatnak a megismeréséhez remek kontextust biztosít a szerkesztő bevezető tanulmánya.

A kognitív irodalomtudomány, illetve az evolúciós esztétika nem egyetlen, jól körvonalazódó elmélet, inkább az teoretikus előfeltevések, a vizsgált jelenségek, valamint a magyarázó módszertan felől körvonalazható kutatási irányzat. Jól mutatja ezt az a tény, hogy még az irányzat megnevezésére sem kanonizálódott egyetlen kifejezés. Ugyanakkor mindkét jelző meghatározónak tűnik az irányzat megértése szempontjából. Kognitív magyarázatokat dolgoznak ki képviselői, azaz a művészeti élményt az emberi megismerés alapvető struktúrái és folyamatai felől közelítik meg. E tekintetben a kutatás egyfelől a fajspezifikus, azaz univerzális alapokra irányul, amelyek segítségével a komplex műalkotások befogadásának tapasztalata is magyarázható. Másfelől nem a műalkotások, hanem a rájuk reagáló humánviselkedés áll a kutatás középpontjában, ezért miközben osztozik az irányzat a kognitív poétikával a hétköznapi és poétikai struktúrák közötti kontinuum tételezését illetően, az evolúciós esztétika nem interpretációkat dolgoz ki, hanem az interpretációkat lehetővé tévő, azokat megalapozó kognitív alapokat vizsgálja. Ily módon komoly ösztönzéseket adhat a jövőben minden

² A kutatás, amelynek keretében az ismertetés készült, az Európai Unió és Magyarország támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával a TAMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú „Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése országos program” című kiemelt projekt keretei között valósult meg.

olyan szellemtudományos vállalkozásnak, amely az esztétikai hatás mibenlétét keresi, miközben művészetelméletként nem áll fenn a dogmatizálódás veszélye, mivel nem tesz kísérletet teoretikus alapokon értelmezések kanonizálására vagy elvetésére, hiszen bármely interpretációt autentikusnak tekint, amely a kognitív alapstruktúrák felől motiváltan bizonyul.

Fontos a kognitív mellett az evolúciós jelző is: a kultúra, azon belül a művészet kialakulásának folyamatát a darwini evolúciós elméletből kiindulva, azt ugyanakkor a vizsgált jelenséghez igazítva kísérel meg magyarázni. Ebből a perspektívából tekintve az irányzat alapfogalma az adaptáció: a műélvezetet olyan mentális folyamatok teszik lehetővé, amelyek valamilyen evolúciós célból, tehát a túlélés és a tevékenységek hatékonyságának növelése céljából szelektálódtak az emberi faj fejlődése során, e folyamatok egy környezeti problémára adott adaptív válaszként, megoldásként rendelkeznek esztétikai összetevővel is. A leginkább megvilágító erejű tanulmány a kötetben John Tooby és Leda Cosmides írása: a szerzőpáros elméletében az evolúciós kihívásokra az emberi faj olyan adaptációkkal válaszolt, amelyek végrehajtása ugyan nem okoz esztétikai élményt (miképpen a térben közeledő entitás mintázatának felismerése nem a műélvezetet, hanem a megfelelő válaszreakciót szolgálja), ugyanakkor az adaptációk megszervezése, beállítása, finomítása és koordinálása szempontjából, tehát az adaptáció szervezési üzemmódjában szükség van olyan tapasztalatokra, amelyek kellő mennyiségű információt biztosítanak az emberi elmének az adaptív tevékenység kialakításához, de mindez ellenőrzött keretek között, vagyis nem tényleges problémahelyzetben megy végbe. A művészetek ebben az elméletben azért jöttek létre, hogy az adaptív megoldások kialakítását és finomítását tegyék lehetővé, az esztétikai hatás pedig olyan élmény, amellyel az adaptáció megszervezésének sikerességét jutalmazza önmaga számára az elme. Ilyen adaptációs szervezésnek tekinthető Katja Mellmann szerint a feszültség emocionális programjának végrehajtása fikatív szituációk elképzelése során; a szándékutajdonítás műveletének, azaz az elméletóriának a működtetése regényekben Lisa Zunshine modelljében; az auditív észlelés és figyelem hatékony megszervezése a metrikai struktúrák feldolgozása során Frederick Turner és Ernst Pöppel kutatásai alapján; vagy a mintázatfelismerés során végbemenő sematizáló, redukáló műveletek, valamint az ezek hatására előálló ikonikus sémák működtetése a vizuális művészetekben, Christa Sütterlin elméletében.

Az evolúciós megközelítésnek nagyon jelentős hozadéka lehet az esztétikai kutatások számára. Egyrészt azért, mert miközben fenntartja fikció és valóság ismeretelméleti megkülönböztetését (hiszen empirikus kutatások esetében alapvető szempont, hogy a kísérleti inger valós környezeti változás eredménye vagy elképzelt szituációból következik), látványosan oldja fel a fikció paradoxonának problémáját: evolúciós kognitív megközelítésben a bejövő ingerre adott viselkedéses reakció alapszintjét tekintve lényegtelennek bizonyul az inger valós vagy fikatív jellege, hiszen az észlelést követően a végrehajtott műveletek első fázisa megegyezik (lásd Mellmann kötetbeli tanulmányát a feszültségről), a lényeges különbség az inger kiértékelésének folyamatában érhető tetten. Másként fogalmazva, nem kell a műalkotások nyújtotta élményt valamilyen homályos, titokzatos, megragadhatatlan állapotnak tekinteni, hiszen a humánélet alapjaiban ugyanúgy reagál a poétikai struktúrák mentén imaginatív módon megképzett helyzetekre, mint a valós szituációkra, az esztétikai élmény kognitív alapstruktúrája megegyezik a hétköznapi élményekével, ugyanakkor a műélvezet lényege éppen abban van, hogy ezek a tapasztalatok mégsem hétköznapi tapasztalatok, így szolgálják a kognitív folyamatok élesítését, specializálását. Turner és Pöppel tanulmánya annak az elmének a szabatos jellemzését mutatja be tizenhárom pontban, amely a művészetek adaptív funkcióját valósítja meg. Fontos továbbá, hogy az esztétikum kutatásában a bemutatott irányzat nem egyéni intuíciókra, benyomásokra, hanem megfigyelhető kognitív műveletekre és struktúrákra támaszkodik, ezáltal a magyarázó elmélet interszjektív ellenőrizhetősége és empirikus kontrollja biztosítható. Ráadásul arra a kérdésre is választ kínálnak a kötetbeli tanulmányok, hogy miként lehetséges a művészet igazságát megragadni, ugyanis a kognitív kultúratudomány kutatói nem elvont logikai igazságból, hanem potenciális igazságfogalomból indulnak ki magyarázataikban: az elme azáltal képes sikerrel konstruálni autentikus világképet, hogy a potenciális elképzelt világokban és léthelyzetekben való tájékozódását magas szintre fejleszti. Ez a felismerés a filozófiai gondolkodás huszadik századi nyelvi fordulata, közelebről Wittgenstein filozófiája, valamint a fenomenológia múlt századi eredményei felől tekintve teszik az evolúciós esztétikaelméletet megalapozottá, újabb tudományközi kapcsolatot kínálva egyben az irányzatnak.

Az evolúciós gondolat átvétele mellett azonban annak sajátos adaptálása is jellemzi a kognitív evolúciós művészetelméletet, amely egyben az irányzat kritikai-reflexív jellegét is mutatja. Peter Richerson és Robert Boyd tanulmánya ugyanis felhívja a figyelmet a darwini elmélet mechanikus alkalmazásának a csapdáira. Miközben a biológiai evolúció alapja a természetes szelekció, amelyben a hatékony struktúrák kiválasztódnak, más konstrukciók pedig legfeljebb melléktermékként vagy véletlenszerű maradványként őrződnek meg, és mindez genetikailag programozottan zajlik, addig a kulturális evolúció alapvető motorja a kultúraalkotó közösség értékrendje, erőforrásai, preferenciái, valamint az azokért folyó versengés. Ez olyan dinamikát ad a kulturális evolúciónak, amely nem tapasztalható a természetben. Külön érénye a magyar válogatásnak, hogy a kulturális evolúció specifikus jellemzőit bemutató tanulmányt első helyen szerepelteti, biztosítva mindjárt a kötet elején a kultúra mint rendszer sajátosságainak szem előtt tartását.

Feltehetően éppen ez utóbbi felismerés a kognitív evolúciós szellemtudományi megközelítés egyik legfontosabb eredménye: a kötet tanulmányai alapján olyan kultúraértelmezés fogalmazható meg, amely kultúra alatt a társas közegben élő, magát e közegben és a természeti környezetben folytonosan elhelyezni kívánó, ugyanakkor sajátos mentális kapacitásokkal és képességekkel rendelkező, valamint az ezekhez idomuló nyelvet használó ember információs rendszerét érti. Ez a kultúrafogalom összhangban van a kultúra luhmani és tomasellói értelmezésével, amelyek a kultúra autopoetikus és kumulatív jellegére, azaz folyamatos és reflexív önjáratására hívják fel a figyelmet (I. Tolcsvai Nagy 2013: 20), valamint azzal az interakció-központú, disztribúciós szemlélettel is, amely napjaink angolszász kulturális nyelvészetében kirajzolódik (I. Sharifian 2011), és amely természetes állapotnak tekinti a kulturális jelenségek közösségen belüli heterogén megoszlását, a kulturális szintű reprezentációkat pedig aktuális interakciókból emergáló mintázatoknak tekinti. Remélhetőleg a magyar nyelvű tanulmánykötet sikerrel irányítja majd rá a figyelmet erre a kultúrafelfogásra, amely összetettségében és dinamikájában meghaladja a hazai kulturális nyelvészetben körvonalazódó, a kultúrát fogalmi metaforikus és metonimikus mintázatok rendszerének tekintő, azaz mindenképpen részleges kultúraértelmezést (I. Kövecses–Benczes 2010: 220–1), felismerhetővé téve, hogy maguk a közösségi érvényességű fogalmi mintázatok is egy közösség kulturális evolúciójának eredményeként értelmezhetők. Nyelv és kultúra kapcsolata tehát más az evolúciós szemlélet képviselői szerint: a nyelv nem a kulturális modellek egyszerű verbális leképeződése, mint a lakoffianus hagyományban, hanem olyan közeg, amely lehetővé teszi a kultúra mint információs rendszerezését, stabilizálását. Az ezt megfogalmazó Karl Eibl tanulmányában nem is pusztán nyelvről, hanem szövegfajtákról beszél, amelyek a kulturális átadás, hagyományozódás diszkurzív médiumai, egyben maguk is kulturális termékek. Ez a megközelítés lehetővé teszi, hogy az evolúciós szemlélet olyan klasszikus nyelvtudományi diszciplínákat is megtermékenyítsen, mint a szövegten, a stilsztika, a nyelvtörténet, egyben közelebb is hozva őket egymáshoz.

Erdemes felhívni a figyelmet az evolúciós kognitív kultúraelméleti kutatások módszertani reflexióira is. Ebben a vonatkozásban különösen Katja Mellmann esztétikai tanulmánya tűnik innovatívnak: felhívja a figyelmet arra a tendenciára, hogy miközben a szellemtudományok az elmúlt évtizedekben részlegesen integrálták a kognitív pszichológia egyes fogalmait, e tudományos vállalkozások az elmét továbbra is a behaviorista fekete doboznak tekintik, azaz értelmezéseik és megállapításaik csak megfigyelhető reakciókhoz kötődnek, nem pedig adekvát pszichológiai elméletekhez, ennek következtében nem az esztétikai hatás kognitív motíváltságát bizonyítják, hanem kanonizált fogalmakkal és sporadikus megfigyelésekkel próbálnak értelmezéseket alátámasztani. Rendkívül figyelemre méltó a biomuzikológus Tecumseh Fitch logikai magyarázatának módszertana is: érvelésének első lépése, amely a falszifikációs logikához hasonlít, nem a zene evolúciós hasznát kívánja igazolni, hanem azt megcáfolni, hogy a zenei művészet melléktermék vagy véletlen maradvány lenne – ezt nevezi „a nullhipotézis-cáfolatának”. Hasonló módszertannal él Tooby és Cosmides is a művészetek adaptív hasznának részletezésekor. E gondolatmenetek előnye, hogy kiindulópontként nem az alátámasztani kívánt hipotézis helyességéből, hanem az ellenkező álláspontból indulnak ki, amely mintaszerű önreflexivitásra és következetességre mutat.

A kötet kapcsán mindössze három kritikai megjegyzés fogalmazható meg. Mindenekelőtt meg kell említeni, hogy a szerzők többsége a megismerés modális teóriájából indul ki, amely szerint specializált elmebeli régiók, illetve mentális struktúrák és műveletek felelősek az egyes művészeti ágak befogadásáért. Ez a reflektált, vagy esetenként implicit előfeltevés azért problematikus,

mert az evolúciós megközelítés az esztétikai élmény átélését univerzális adaptációk működtetésével magyarázza, amelyek a különböző művészeti ágakban egyaránt funkcionálnak. Azaz a kötetbeli tanulmányok általában és holisztikusan a fikcionalitást, a mintázatba szerveződést, az észlelés alapstruktúráit helyezik a vizsgálat középpontjába, amely arra enged következtetni, hogy az esztétikai hatás hátterében nem annyira modulárisan szerveződik, mint inkább holisztikus érvényű műveletek állnak. Ez persze az irányzat belső ellentmondása, amely a jövőben remélhetőleg egyre inkább előtérbe, ezzel együtt feloldásra kerül majd, ugyanakkor a kötet bevezető tanulmánya nem tér ki erre a fontos elméleti feszültségre, miközben az egyes tanulmányok sem egyformán építenek moduláris előfeltevésekre a kogníciót illetően (lásd Turner és Pöppel tanulmányát, amely a két agyfélteke folytonos interakciójából eredezteti a megértést).

Változó a tanulmányok gondolatmenete a nyelv szerepét és jelentőségét tekintve is. Míg Karl Eibl a nyelvhasználatot és annak szociokulturális sémáit elsődleges kultúrahordozóknak tekinti, addig Katja Mellmann különböző bemeneti ingereket vizsgálva azonos emocionális reakciót vélelmez pusztán abból kiindulva, hogy azonos módon nevezik meg a kísérleti alanyok benyomásukat, nem véve tekintetbe, hogy az egyes megnevezések jelentései kontextustól függően nagyon változóak lehetnek, elsősorban a poliszém szerkezetek szemantikájából kiindulva, vagyis a nyelvet transzparensnek tekinti. Ez és az előbbi észrevétel azért tekinthető lényegesnek, mert megítélésem szerint a magyar nyelvű kötet számos olyan nyelvész érdeklődésére tarthat igényt, akik sem a modularizmust, sem a nyelv eszközzel nem fogadják el, következésképpen a közölt tanulmányok eredményeinek és fogalmainak alkalmazása nem tűnik problémamentesnek, esetenként jelentős hangsúlyáthelezéseket és reflexiókat kíván majd.

Végül, a kötet szerkezetét tekintve problémát okozhat az olvasás során a tanulmányok tematikus összekapcsolása és az egyes részeredmények egymásra vonatkoztatása. Noha a bevezető tanulmány csoportosítja a közölt írásokat aszerint, hogy melyik milyen részterületét vizsgálja a művészet és a kultúra evolúciójának, szerencsés lett volna, ha a kötet szerkezete is tükrözi ezt a fajta témabeli csoportosítást, például több tanulmányt átfogó részek kialakításával, orientálva az olvasót a tekintetben, hogy az egyes tanulmányok mely jelenségek vizsgálatával foglalkoznak specifikusan, illetve milyen fogalmak köré szerveződnek. Az első négy tanulmány például általában a művészet és az esztétikum evolúciós kialakulását, adaptációs elméletét taglalja, majd a következő három fejezet egy-egy specifikus, szépirodalomhoz köthető esztétikai struktúra vagy hatás vizsgálatával foglalkozik, mint a feszültség tapasztalata a befogadóban, az epikus művek és az elmeteória összefüggései vagy a ritmikai-verstani struktúrák mentális és neurológiai alapjai. Végül az utolsó két tanulmány nem irodalmi, azaz nem nyelvi művészeti ágak esztétikai hatásmechanizmusait vizsgálja, ugyanakkor mindkét szöveg összeveti a vizsgált jelenségeket a nyelvhasználattal.

Ugyancsak a tanulmányok összekapcsolását szolgálta volna, ha a szerkesztő lábjegyzetekben vagy egyéb hivatkozási formában felhívja a figyelmet az egyes írásokban visszatérő, ily módon több alkalommal ismétlődő megállapításokra. Az evolúciós esztétika fiatal kutatási terület, és ez a terminológián is érződik: nincs egységes megnevezésük az egyes jelenségeknek, a különböző szerzők gyakran eltérő kifejezéseket használnak hasonló vagy csaknem azonos fogalmi konstrukciókra, illetve hasonló megállapításokra jutnak nagyon különböző jelenségek vizsgálata során. Jó példa erre, hogy Lisa Zunshine, John Tooby és Leda Cosmides, valamint Katja Mellmann egyaránt megfogalmazza: a művészetek evolúciós haszna abban rejlik, hogy megszervezik az elme adaptív műveleteit, információkat kínálnak azok beállításához, felkészítve ezzel az embert a valóságban bekövetkező krízishelyzetek sikeres, hatékony megoldására. Nos, erre a közös pontra a szerkesztő csak általánosan utal a bevezetőben, így az olvasónak magának kell rátalálnia a tanulmányok összehangolható pontjaira, ami nagyobb mentális erőfeszítést vár el, ugyanakkor kétségtelenül reflektáltabb olvasatot is eredményez.

Mindezek alapján a Horváth Márta szerkesztette kötetet bátran ajánlom mindazoknak, akik – akár befogadóként, akár kutatóként – megtapasztalták már a műalkotások komplexitásából eredő interpretációs feszültséget. A tanulmányok ugyan nem csökkentik ezt a feszültséget, de rámutatnak annak kognitív hatékonyságára, ezáltal megállapításaik nemcsak a művészet tudományos megismerését segítik, hanem a hétköznapi műélvezet tudatosságát is növelik. Megítélésem szerint továbbá minden kutató, doktorandusz és felsőoktatási hallgató haszonnal forgathatja a könyvet, aki valamely művészeti ág esztétikai-poétikai jellemzőinek funkcionálását vizsgálja, hiszen a közölt tanulmá-

nyok alapfogalmaknak és alapjelenségeknek, sőt magának a funkcionálásnak az interdiszciplináris újraértelmezését kezdeményezik, amely tehát nem csupán új válaszok kidolgozását, de új kérdések megfogalmazását is lehetővé teszi. Nem utolsósorban bízom abban, hogy a kötet az oktatásban is hasznosítható lesz azért, hogy az esztétikai tapasztalat evolúciós hatékonyságára rámutatva a művészetek, mindenekelőtt az irodalom oktatását kimozdítja majd jelenlegi ismeret-központúságából, biztosítva a művészet valódi adaptív hasznosítását.

SZAKIRODALOM

- Bereczkei Tamás – Paál Tünde (szerk.) 2010. *A lélek eredete. Bevezetés az evolúciós pszichológiába*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Kövecses Zoltán – Benczes Réka 2010. *Kognitív nyelvészet*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Sharifian, Farzad 2011. *Cultural conceptualisations and language*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia.
- Sperber, Dan 2001. *A kultúra magyarázata. Naturalista megközelítés*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Toicsvai Nagy Gábor 2013. *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Tomasello, Michael 1999. *Gondolkodás és kultúra*. Osiris Kiadó, Budapest.

Simon Gábor